

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A normatörténet néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből*

Úgy gondolom, hogy ezen a konferencián nem szükséges túl távolról indítani a címben jelzett gondolatmenetet, rögtön szűkíthetem a nyitó kérdést a következőkre: Milyen szálak vezetnek a kisebb részben nyelvközi kapcsolatokat, nagyobb részt inkább nyelvjárási problematikát feszegető nyelvföldrajztól az irodalmi és köznyelv, illetőleg a nyelvi norma kutatása felé? Tekintettel arra, hogy ez az irodalom-, művelődés- és népiségtörténetet is érintő tematika sem a kézikönyvekben, sem a szakcikkekben nem részesült még kellő figyelemben, előadásom fő célja – élve a nyilvánosság adta lehetőséggel – a figyelemfelhívás és a kutatásra való ösztönzés. Alkalmazkodva azonban az időkeret szükségéhez, a tudománytörténeti kitekintés és a kiszemelt problémák köre csupán szemléltető jellegű.

Szeretném azt is előrebocsátani, hogy nem kívánok terminológiai részletekbe, illetőleg vitákba belemenni az *irodalmi nyelv*, *köznyelv* és a nyelvjárások fölé boltozódó egyéb normaváltozatok megnevezésének tárgyában, mivel bár nem elhanyagolható, előadásom tárgya szempontjából ez másodrendű kérdés. (A nyelvi norma, a nyelvváltozatok és néhány ezzel kapcsolatos terminus kritikai újragondolására l. pl. TOLCSVAI NAGY 1998., 2003.) Csak annyit jegyzek meg, hogy e két közkeletű szakszót most gyűjtőfogalomként kezeltem: az *irodalmi nyelv*-et az írásbeliségben, a *köznyelv*-et a szóbeliségben funkcionáló azon nyelvváltozatokként emlegetem, amelyek kifejlett állapotukban normarendszerük által regionális kötöttség nélkül (ill. történetiségükben egyre kevesebb regionális kötődéssel) az egész nyelvközösség számára (ill. történetileg egyre nagyobb közösség számára) kínálnak magasabb presztízsű megnyilatkozási formát. E szándékosan elnagyolt kategóriákba – megfelelő specifikálással – azokat a korai nyelvi jelenségegyütteseket is besorolhatónak tartom, amelyek nyelv- szociológiai értelemben csak különböző megszorításokkal tekinthetők nyelvváltozatoknak, de hozzájárultak az újkori standard kiformalódásához, l. például a *regionális irodalmi nyelvek* szélesebb körben elfogadott, vagy az ómagyar *udvari*, illetve *kancelláriai köznyelv* KNEZSA ISTVÁN által feltett (I. OK. 4. 1954: 476), de vitatott kategóriáját.

Ha az irodalmi nyelvnek nemcsak jelen állapotát, hanem sok évszázados történetét is vizsgáljuk, az időben visszafelé haladva egyre nagyobb jelentőségűvé válik benne a nyelvjárási problematika. A magyar nyelv története az ómagyar kor végéig egységes nyelvtípus híján nyelvjárások története – szoktuk idézni a közismert tételt. De ha ez a dialektológiai „függőség” ilyen egyértelmű, miért és mennyiben lehet hiányérzetünk a XX. század nyelvváltozat-történeti tanulmányait olvasva? Mivel tudja a mai tudomány kiegészíteni a jeles elődök által megrajzolt képet? Az új történeti forráskiadások (pl. a misszilisek, kódexek, hivatali és privát írásbeliség dokumentumai, régi nyomtatványok stb.), történeti és etimológiai szótárak, nyelvtanok, szinkrón tájnyelvi szótárak, monográfiák, jelenségtanulmányok magától értetődő, folyamatosan érvényesülő hatása mellett milyen új szempontok és módszerek serkenthetik még a diakrón nyelvváltozat-kutatást?

Eltekintve a XX. század ismert fordulatától, amely a nemzeti szintű normaváltozatok presztízsének ugrásszerű emelkedését hozta, az irodalmi és köznyelv fejlődéstörténetében kiemelt tényezőként kell számon tartanunk a táji változatok hatását. E hatásrendszer elemzéséhez minél részletesebb nyelvjárás-történeti ismeretekre van szükség, olyanokra, amelyek az időbeliség egyre sűrűbb metszeteiben a jelenségek egyre pontosabb, részletesebb térbeli és társadalmi megoszlását tudják elének tární. Ha pedig a térbeliség és időbeliség hálóját folyamatosan át tudjuk szőni a humán dimenzió szálaival, tehát az ember magatartását, nyelvi tevékenységét befolyásoló szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai és pragmatikai tényezők leírásával, akkor a nyelvi változások okrendszerének kutatása is új keretbe

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Budapesten, 2004. augusztus 30-án.

illeszkedhet (a dimenzionális nyelv szemlélet lényegéről és néhány vele összefüggő módszertani kérdésről l. JUHÁSZ 2002.).

Ezt a gondolatot természetesen nem tekintem merőben újnak, hiszen az említett tényezők – főleg a térbeliség és az időbeliség együttes kezelése – már korábban is sokszor felbukkantak a nyelvjárás-történeti, illetve az irodalmi nyelv történetét taglaló művekben (l. pl. ABAFFY 1965., BÁRCZI 1966., BENKŐ 1957., 1960., DEME 1956., 1959., PAIS 1953., PAPP 1961., SZATHMÁRI 1968. stb.). A hiány inkább – és egyre inkább – abban mutatkozik meg, hogy az egyes dimenziók megragadása (köztük a térbelisége) nem kielégítő. Ellenben ha egy régi kor valamely időszakaszában kellő adatmennyiség birtokában egyes nyelvi jelenségek táji megoszlásáról kellő részletességgel térképeket tudunk összeállítani, minőségileg új helyzet áll elő: a térbeli megoszlás sajátos szerkezetként elemezhető tovább, amely támpontokat nyújthat az adott jelenség nyelvrendszerbeli státuszának aktuális meghatározásához, illetve következtetések vonhatók le a térbeli és időbeli mozgások dinamikájára is, különösen akkor, ha több időmetszeti térképekkel rendelkezünk.

Nyelvvelékek segítségével készített jelenségtérképek azonban mindeddig nagyon kis számban készültek, és azon túl, hogy kényszerűen elnagyoltak, hézagosak vagy egyenetlenek, összeállításuk nem kevés módszertani problémát, buktatót rejt. Ezért a nyelvjárás-történeti vizsgálatok számára nem nélkülözhetők – sőt a nyelvvelékekből készítettéknél is olykor fontosabbak – az élőnyelvi gyűjtéseket feldolgozó nyelvatlások. Miért tulajdoníthatunk ezeknek kiemelt jelentőséget? Azért, mert megtervezettségük, magas színvonalú és megbízható kivitelezettségük nagy mennyiségű nyelvi anyagot úgy ábrázol a térben, hogy a kutatópontok kellő sűrűsége és a (részben grafikailag is támogatott) kartográfiai megjelenítés révén a vizsgált jelenségek plasztikusan, jól összehasonlíthatóan jelennek meg. Ezek a nagy munkával, gondosan készített, modern eszközök látatják igazán, hogy a nyelvi jelenségek térbeli képletei valóban sajátos struktúrát alkotnak, amelyek akkor is felkínálják a lehetőséget történeti elemzésre, ha a nyelvvelékek adatai nem tennék lehetővé a táji megoszlás korai vizsgálatát.

Kedvező esetben azonban a nyelvvelékekből megrajzolható és a szinkron állapotból (élőnyelvi atlaszokkal) visszakövetkeztethető nyelvföldrajzi kép kiegészítik egymást. Szemléletes példáját adja ennek Benkő Loránd nyelvjárás-történeti tankönyve (1957.), amelynek térképmellékletei a kiválasztott morfémaknak (*-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től; -it*) nemcsak a nyelvvelékek adataiból felvázolt XVI., XVIII. századi alaki megoszlását, hanem „A magyar nyelvjárások atlasza” alapján lokalizált elterjedését is bemutatják (BENKŐ 1957: 102. és 104. lap után).

Milyen feltételei vannak ma e két fontos pillér építésének? A korai ómagyar kort uraló szórványvelékek feldolgozása reményteljesen halad: a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének névtani műhelye jól felszerelt adattárak és szótárak formájában teszi közzé GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának helyneveit. Munkájuk nem áll meg a sokoldalú adatközlésnél, hanem részlettanulmányokban és monográfiákban publikálják a nevekbeli leszűrhető nyelvtörténeti, névtörténeti, helyesírás-történeti, művelődés- és népiségtörténeti tapasztalataikat. Örvedetes, hogy kutatási palettájukról nem hiányzik a nyelvföldrajz sem, és részben szöveges formában, részben térképek közlésével segítik a történeti névföldrajz eredményeinek felhasználását (l. pl. TÓTH 2002a, 2002b, HOFFMANN 2003.). – Az ómagyar személynévkutatás nélkülözhetetlen forrása lesz FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtár”-a (2004.), amely remélhetőleg a történeti nyelvjárásban számára is kínál majd értékelhető támpontokat (még akkor is, ha közismert a tétel: a személynévek helyhez kötése sokkal problematikusabb a helynevekénél). A sok ezer szórvány szisztematikus elemzése közelebb visz bennünket nemcsak a korai ómagyar nyelvjárások nyelvi és területi megismeréséhez, hanem annak a kérdésnek a tisztázásához is, hogy létezett-e ez idő tájt cancelláriai írásnorma, és ha igen, a helyesírási, hangjelölési egységesítés szándékán kívül milyen hangtani és egyéb preferenciák érvényesültek benne.

Érdekes tudománytörténeti epizódként tarthatjuk számon ezzel kapcsolatban a korszak talán legjobb ismerőjének, BENKŐ LORÁNDnak Anonymus *ő*-zése háttéréről kialakuló, majd módosuló véleményét. P. Mester *ő*-zésével – saját utalása szerint – először az „Anonymus élőnyelvi forrásai” (1996.)

című tanulmányában foglalkozott, ahol legkézenfekvőbb magyarázatnak a gesztairó anyanyelvjárása tükröződését tartotta. Érzékelhető hangsúlyeltolódást mutat ezzel szemben az „Anonymus *ö*-zéséről” című írása (1999.), ahol kiemeli: „főként a XII. és XIII. század okleveles gyakorlatában igen jól tetten érhető [a] korabeli *ö*-zö nyelvjárási területekről származó tulajdonnevek *ö*-zö írásnormája, szer- ves előzményeként annak az *ö*-zö normának, amely annyi későbbi, XV–XVI. századi szövegemlé- künkben, többek között számos kódexben eléggé általánosan érvényesül. Ez a korai *ö*-zö írásnorma az oklevelekben *s z i n t e k ö t e l e z ö s z a b v á n y k é n t* [az én kiemelésem – J. D.] nyilvánvaló- an kancelláriai eredetű, amihez a Magiszter részben alkalmazkodott, részben mint tekintélyes kancel- lista maga is hozzájárult...” (i. m. 66). E tanulmány átdolgozott változatban bekerült BENKŐ LORÁND későbbi tanulmánykötetébe is (Anonymus *ö*-zö tulajdonnevei: BENKŐ 2003: 151–60), ahol a mondani- való lényegének megtartása mellett jóval óvatosabb megfogalmazás olvasható: „Inkább afelé hajlanék, hogy a geszta tárgyalt jelensége mögött – írja saját nyelvviszességének érvényesítési lehetőségét sem kizárva – valószínűbben olyan *t u d a t o s í r á s b e l i t ö r e k v é s* [kiemelés az eredetiben – J. D.] húzódik meg, amely bizonyos fokú írásnorma követését jelenti, olyan írásnormáét, mely ugyan írásbeli »iskolák« szerint váltakozó igyekezettel, de a latin szövegek magyar tulajdonneveiben az *u, v*-s jelölé- sű *ö*-zést határozott előnyben részesíti. Ehhez azt természetesen hozzá kell tenni, hogy ennek az írás- szokásnak a kialakítói, illetőleg követői – s közéjük tartozhat persze P. mester is – maguk is *ö*-zö nyelvjárást beszélhettek, s így a beszélt és írott nyelviség problematikája e vonatkozásban sem vá- lasztható teljesen szét” (159).

Érdekes ezzel kapcsolatban visszautalni KNEIEZSA ISTVÁN hozzászólására, amelyet PAISnak a magyar irodalmi nyelv történetéről szóló nagy ívű előadása vitáján mondott el. KNEIEZSA véleménye szerint „Az irodalmi nyelvet ... a magyarban is [a lengyelhez hasonlóan] megelőzte az udvari (kancel- láriai) köznyelv, amely a királyi udvarban már korán kialakulhatott. Az erre vonatkozó kutatások azonban még alig kezdődtek el.” (1953: 476). PAIS viszontválaszában látható fanyalgással fogadja ezt az elképzelést: „Hogy ... a királyi kancellária révén nálunk köznyelv kifejlődött volna, azt kevésbé [!] tartom valószínűnek... Tudnék hivatkozni a fel nem olvasott részekből [ti. PAIS előadásából – J. D.] példákra, amelyekből kiderül, hogy a kancelláriára vonatkozólag nem igen vannak meg a való- színűségek.” (Uo. 485.) Abban PAISnak igaza van, hogy „a királyi kancellária révén” önmagában nemigen fejlődhet köznyelv, s – ezt már én teszem hozzá – a *kancelláriai köznyelv* terminus sem szerencsés, de a kancelláriában kialakulhatott olyan írásgyakorlat és hivatali szaknyelvféle, amely első megtestesítője lehetett egy normatörekvéseket is mutató sajátos csoportnyelvnek.

Ezen a szálon BENKŐ fejtegetéseihez térünk vissza, aki Anonymus gesztájának és a királyi kan- celláriai okleveleknek az *ö*-zését nemcsak egyszerű helyi nyelvjárási sajátságának, hanem e csoport- nyelvi norma érvényesülésének tartja. Nagy kérdés azonban, hogy miért zömmel *ö*-zö nyelvjárású hivatalnokok alkották a kancelláriák személyzetét, holott a főbb királyi és egyházi központok az Árpád-korban – Székesfehérvár, Veszprém, Buda, Esztergom stb. – feltehetőleg nem *ö*-zö területen találhatók. E megállapítás kapcsán vessünk egy pillantást az *ö*-zés XX. századi nyelvföldrajzi helyze- tére, segítségül hívva a jelenségről készített összesítő térképet (I. IMRE 1971: 208). Az *ö*-zés rendszer- tanilag legerősebb és területileg legnagyobb góca a Dél-Dunántúlra, azon belül is a Közép-Dráva mentére lokalizálható. E folt legkülső, északi köre a Balaton déli partját közelíti, és ismerve a zsírfolt- szerű terjedés természetét, az expanzió korai szakaszában a mainál szűkebb területtel számolhatunk. Feltehető, hogy az *ö*-zésnek még egy nagyobb darabja lehetett a Drávától délre és az Al-Duna vidékén, de ezeket a nyelvjárásokat a hódoltság pusztításai eltüntették. Az *ö*-zésnek a Duna mellékén északra hatoló nyúlványa, amely ma a Csepel-sziget déli csücskéig ér, valószínűleg ugyancsak a török hódítás következménye: a délről fölfelé húzódó lakosság hozta magával. Ez tehát jóval az Árpád-kor utáni történésekhez tartozik. Feltehetőleg jórészt ezzel a későbbi migrációval hozható összefüggésbe a Debrecen XVI. századi írásbeliségében felbukkanó *ö*-zés is: a literatúráé téve nem elhanyagolható része délvideki menekült lehetett. BÁRCZI még nyitva hagyja az *ö*-zés területével való szerves összefüggés lehetőségét is (vö. 1947: 86), de DEME figyelmeztet rá (1956: 297), hogy nyelvjárás-történetileg,

rendszer-történetileg a debreceni népnyelv fejlődésrajzába ez az erős labializációs folyamat nem illeszthető bele. A dél-alföldi *ö*-zés történeti mozgása részletes vizsgálatot igényel: saját korai göcbből terjedt-e ki, vagy a Duna vidékéről hatolt idáig.

Az *ö*-zés történeti nyelvföldrajzának értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a középkori telepítésekkel létrejött szigetszerű, de nem egy települést, hanem települések csoportját magában foglaló foltokat. Ezek közül elsőként említem a Pozsony vidéki Szencet és tágabb környékét. Szenci Molnár Albert az *ö*-zést szülőföldjéről hozta, így közvetve ez a nyelvjárási csoport is szerephez jutott a jelenség irodalmi presztízsének erősödésében. – Nem tartom kizártnak, hogy a XVI. századi irodalmi *ö*-zéshez a Kassától délre fekvő abaúji nyelvjárásziget települései is valamelyest hozzájárultak. Talán ezek egyikében töltötte gyermekkorát Bornemisza Péter, akit életrajzának ismert mozzanatai leginkább a Felvidékhez kötnek. Ezt a lehetőséget megengedve nem szükségeszserű műveinek *ö*-zését délvidéki eredetűnek vagy a formálódó irodalmi norma kizárólagos hatásának tartanunk. Szélesebb értelemben vett irodalmi kihatása lehetett még az udvarhelyszéki *ö*-zésnek is, hiszen a Székelyudvarhelyi-kódextől kezdve nyomon követhető regionális írásbeliség alakulhatott itt ki. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy sem régen, sem a közelmúltban nem volt Udvarhelyszék nyelvjárása egységesen *ö*-ző, sőt az igazgatási központ, Székelyudvarhely ki is maradhatott a tendencia markánsabb érvényesülési köréből, vö. HEGEDŰS 2002.)

Mindezek a tömbök és foltok azonban együttvéve sem fordították abba az irányba az irodalmi nyelv fejlődéstörténetét, hogy az döntően *ö*-zövé vált volna. Az Árpád-kori telepítések és a hódoltsági népmozgások ugyan hozzájárultak a jelenség terjedéséhez, egy idő után azonban a folyamat megtorpant és visszahúzódásba fordult át. A nyelvjárási és normanyelvi terjesztésnek számos oka lehetett, ezek közül most futólag hármat említek meg: 1. Az *ö*-zés területének nagysága nagy valószínűséggel még terjeszkedésének virágkorában sem közelítette meg az *ë*-zését, és a lefedett területek jelentős része sziget vagy félsziget jellegű, illetőleg peremhelyzete miatt elszigetelődő nyelvjárás. – 2. Az *ö*-zésnek több helyen – mindenekelőtt az északkeleti és mezőségi régióban, de a kései ómagyar kortól feltehetőleg már egyes városok nyelvében is – a nyílt *e*-zéssel is meg kellett küzdenie. (Közismert dolog, hogy nyílt *e*-ből a több fokozatnyi hangképzési távolság miatt ritkán keletkezik *ö* hang.) – 3. A reformációtól támogatott magyarnyelvűség az írásbeliségben és az egyházi szóbeliségben olyan vidékek nyelvi mintáit hozta előtérbe, amelyek nem *ö*-zők. Erdélyen kívül a Debrecen, Kassa, Sárospatak nevével fémjelezhető északkeleti minta fejtette ki a legerősebb hatást.

Az említettekkel szemben a mai köz- és irodalmi nyelv *seper* ~ *söpör*, *veder* ~ *vödör*, *ser* ~ *sör* típusú kettősségeiben győzedelmeskedő *ö*-zés már nem a nyelvjárási hatás következménye, hanem a jóhangzást célzó nyelvesztétikai törekvések eredője, amely a sok *e* hang részleges ellensúlyozására szolgál. Érvényesülésének viszont lehetnek nyelvföldrajzi és nyelvészociológiai kötöttségei. Most sajnálhatjuk igazán, hogy a XX. század hetvenes-nyolcvanas éveinek regionális köznyelvi kutatásai alábbhagytak. Optimális esetben elkészülhetett volna egy olyan nyelvatlasz is, amely kisebb kérdőívekkel ugyan, mint a nagyatlasz (MNYA.), de mégis térben ábrázolhatóvá tette volna a mozgásban és megoszlásban levő „városi” élőnyelvi formákat. A lehetőség talán még mindig adva van, akár egy komplex, többdimenziós dialektológiai vizsgálat kereteibe illesztve is. Értelmét látnám több helyszínen megismételni – legalább részleteiben – néhány jól sikerült hetvenes-nyolcvanas évekbeli regionális köznyelvi gyűjtést. (Emlékszem egyetemi éveim egyik meghatározó nyelvészeti élményére, a G. Varga Györgyi vezette hatvani regionális köznyelvi kutatócsoportra, ahol nagy műgonddal megtervezett, precízen végrehatott és mennyiségét tekintve is nagyszabású felmérést végeztünk egy város nyelvhasználatáról; vö. G. VARGA 1979.) A szociolingvisztikai célú vizsgálat itt a valóságos idő síkján diakrón hatókörűvé bővíthető ki.

A futólag érintett módszertani nehézségek még fokozottabban jelentkeznek azokban a nyelvjárástörténeti, normatörténeti vizsgálatokban, amelyek súlypontjukat nem a mába torkolló újmagyarra, hanem korábbi időkre helyezik. Ennek ellenére nagy jelentőséget tulajdonítok annak, hogy minél több szociolingvisztikai, pragmatikai mozzanat hasznosuljon a nyelvemlékek elemzésében, például a misszi-

lisek vagy a peres iratok személyközi viszonyait leképező, illetőleg a hivatalosság–magánéletiség pólusai között váltakozó nyelviség megragadásában. Ezzel kapcsolatban hadd hivatkozzam egyetemi nyelvjárás-történeti óráimra is, ahol egy kiválasztott tájegység (pl. a Kisalföld, Dunántúl, Székelyföld stb.) régi nyelvhasználatát és írásbeliségét vizsgáljuk a mai nyelvjárásoktól elindulva, visszafelé haladva az időben, egészen az ómagyar korig. Minden nyelvi szinten gyűjtünk elemzendő jelenségeket a közismert, nagy hatókörű hangtani tendenciáktól kezdve a ritka vagy egyedi mondatnyi jelenségekig. A kiválasztott jelenségek rendszertörténeti változásrajzban részesülnek, és ha a nyelvatlaszokban van idevágó adatsor, a térbeli állapotfelmérést a kikövetkeztethető táji mozgások rekonstruálása követi. Nyelvemlékes diakrón vizsgálat és nyelvöldrajzi rekonstrukció egymást kiegészítő műveletek, amelyek módszeres, óvatos alkalmazása több korszakot átívelő következtetésekre ad módot.

Nagyon tanulságos észrevételetni a hallgatókkal például azt, hogy a dunántúli írásbeliségben hogyan hullámszerűen iratra olyan tendenciaszerű jelenségek, amelyek a korabeli népnyelvben nagy valószínűséggel kifejtett, stabil állapotukban voltak jelen (pl. a kisalföldi *i*-zés vagy *á* utáni *o*-zás). Egy dokumentum elemzése során jelentősége van például az irat hivatali vagy privát jellegének, rendeltetésének, a szerzők (olykor „kéz” és „fej” kettősségében is megmutatkozó) iskolázottságának, nyelvi tudatosságának, anyanyelvjárási hátterének, vagy – mondjuk egy peres iratban – az elhangzottak szó szerinti rögzítése szükségességének. – Külön figyelmet érdemelnek a túlhelyesbítések (hiperkorrekciók), amelyek a normakövetés szándékának pszicholingvisztikailag is értékes megnyilvánulásai (az *i*-zés vonatkozásában például a *késér*, *gyék*-féle megoldások vagy az alaktanban a *-ba/-be* helyén megjelenő *-ban/-ben*-ek).

Hogy milyen széles skálán mozoghatnak az alaki ingadozások, azt az egyénre szabott mikrovizsgálatok is jelzik. Ha például birtokunkban van egy nyelvjárási elemeket is használó egyén missziliséinek a gyűjteménye, jól nyomon követhető írásbeli nyelvhasználatának nemcsak a regionalitási foka, hanem következetessége is. E gondolatmenet végén hadd hivatkozzam a nyelvjárás-történeti szakirodalom egyik tanulságos észrevételére, amely Drágffy János végrendeletét érinti. Drágffy János a mohácsi csata előtt elkészítette saját kezű végrendeletét, melynek első részében még nagy gonddal került anyanyelvjárásának *i*-zését, a szöveg végére érve azonban – feladván a tudatos nyelvi kontrollt – visszatért a számára kényelmesebb, megszokottabb táji formákhoz (vö. BÁRCZI 1966: 7). Ez a helyzet sok tekintetben hasonlít ahhoz, amikor a nyelvjáráskutató otthon visszahallgatván a magnóra rögzített riportját, azt tapasztalja, hogy az adatközlő nyelvjárásiassága más erősségű a felvétel elején, mint a végén. (Az egyre oldottabb hangulatú beszélgetések végén kedvező esetben megszűnik a nyelvhasználat merevsége, formalitása, és ez kedvez a helyi színek visszatérésének.) Arra is van példa, hogy régi misszilisék elemzése során az egy névhez köthető leveleknek nem a nyelvjárási erőssége, hanem a táji típusjegyei változnak. Ez akkor szokott bekövetkezni, ha egy magasabb társadalmi helyzetű személy imokot vált, vagy a saját kezű levelek váltakoznak a más nyelvjárást képviselő imoknak diktált levelekkel.

Előadásom elején többek között azt hangsúlyoztam, milyen fontos, milyen hasznos az, ha a régi magyar nyelv hangalaki, morfológiai vagy lexikai változatait és változásait térképezni tudjuk, táji megoszlásukat ábrázolhatjuk. Többnyire fárasztó és rögzös az az út, amely ide vezet. A megrajzolt kép értelmezésekor azonban soha nem szabad megfeledkezni arról, hogy a közléstartalom rögzítésekor már több száz évvel ezelőtt is hányféle külső és belső tényező befolyásolta a nyelvi formát. Arról is meg vagyok győződve, hogy az írott és beszélt nyelv között már az ó- és középmagyar korban az eddig feltételezettnél nagyobb különbségek voltak. Ebben a változó, képlékeny közegben a történeti regionalizmusokat és szociolingvisztikai változatokat elemezve is egyidejűleg kell támaszkodni a modern nyelvatlaszokra, valamint a nyelvemlékek tanúságára, egyesítve a filológia és a nyelvöldrajz eszköztárát.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET 1965. Sopron megye nyelve a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. Magyar Nyelv 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1966. A magyar irodalmi nyelv kialakulása. Magyar Nyelvjárások 12: 3–21.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., A honfoglaláskor írott forrásai. Balassi Kiadó, Bp., 221–47.
- BENKŐ LORÁND 1999. Anonymus ő-zéséről. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp., 63–6.
- BENKŐ LORÁND 2003. Anonymus ő-ző tulajdonnevei. In: Uő, Beszélnek a múlt nevei. Akadémiai Kiadó, Bp., 151–60.
- DEME LÁSZLÓ 1956. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DEME LÁSZLÓ 1959. A XVI. századi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2002. Székelyudvarhely nyelvjárási változása (XVI. század vége – XX. század közepe). In: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ – KOVÁCS MÁRIA szerk., Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Miskolc, 60–4.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Patak*. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. Hungarológia és dimenziós nyelvészeti szemlélet. Debrecen – Jyväskylä.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárási rendszer. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományelméleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. 165–72.
- KNEZSA ISTVÁN 1953. [Hozzászólás Pais Dezsőnek „A magyar irodalmi nyelv” c. előadásához] A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4: 475–6.
- PAIS DEZSŐ 1953. A magyar irodalmi nyelv. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4: 425–66.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NytudÉrt. 25. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A nyelvi norma. NytudÉrt. 144. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. A magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 272–
- TÓTH VALÉRIA 2002a. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. 127–38.
- TÓTH VALÉRIA 2002b. A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. 295–302.
- G. VARGA GYÖRGYI 1979. A regionális köznyelvek kutatásáról. In: IMRE SAMU szerk., Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. NytudÉrt. 100: 7–31.